

Голонасі́нні – одві́чна наша святи́ня та стражда́льники XXI столі́ття

Ковальчук С. І., кандидат сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник Національного природного парку «Подільські Товтри», заслужений природоохоронець України

Незабаром новорічні свята, а з ними й нові клопоти, і насамперед – ялинковий бум.

Оскільки наша вічнозелена красуня ялинка є представником великої групи давніх рослин, то про них і мова. Ботанічна наука дала їм назву Голонасі́нні, оскільки їхня насінина «гола», нічим не прикрита, на відміну від квіткових рослин. У них ще відсутні плоди, властиві квітковим рослинам, як, наприклад, плід кістянка у вишні, черешні чи плід біб у квасолі, гороху. У рослинному царстві вони посідають особливе місце як на планеті, так і в житті суспільства та кожної людини зокрема. На прикладі Голонасі́нних як на долоні простежується гармонія розвитку органічного світу – від спори до насінини, а від неї – до плодів.

За ступенем розвитку це – проміжні рослини між спороносними та квітковими. Порівняно з першими вони досягли вищого розвитку й організації, але ще не набули довершеності, властивої квітковим рослинам, які довго й нелегко виборювали своє місце під сонцем. Не легшим був еволюційний шлях сучасних Голонасі́нних на планеті, на якому вони зазнавали різних аномалій клімату та природних катаклізмів. Очевидно, що на цьому нелегкому й тривалому поступі було чимало втрат. Багато представників Голонасі́нних неспроможні були протистояти негараздам і вимерли, не дійшовши до нашого часу.

Право на існування ця колись велика й різноманітна група рослин виборювала мільйони років, аж до появи такого «магічного» органу, як насіння. Саме воно стало тим шедевром природи, без якого і не було б розмови про цю важливу групу рослин. Своєму виживанню та розселенню на Землі вони завдячують насінню. У житті цих рослин настав якісно новий етап життя. Голонасі́нні – це вже еволюційно удосконалена насіннева група рослин. Щоб з'явилося насіння як факт цього удосконалення, природі знадобилося понад 5 мільйонів років.

Незаперечним є факт, що Голонасі́нні – реліктові рослини з багатовіковою історією. Вони не виникли раптово за помахом чарівної палички. Ні! Голонасі́нні розвивалися в різні періоди історії Землі. Взяти хоча б для прикладу насінні папороті, які є найстарішими представниками Голонасі́нних. З'явилися вони у верхньому девоні, розквіт припадає на карбон, а вимерли у пермському періоді палеозою. Інші їхні представники – бенетити й саговники – почали розвиватися саме в цей період. Через несприятливі умови лише деякі саговники змогли зберегтися до нашого часу.

Бенетитові у мезозої вимерли, незважаючи на те, що досягли апогею свого розвитку в юрський період та на початку крейди. У цей час вони були поширені майже по всій земній кулі. Та не лише їх не стало, а й близьких родичів – кордаїтів. Останні розквіту досягли ще в карбоні палеозою, а вже в юрському періоді мезозою зникли.

Така ж сумна доля спіткала і гінкгових, які започаткувалися в карбоні, а в мезозої їх практично не стало. Дивом вижив і дійшов до наших днів лише один рід – Гінкго з єдиним видом – гінкго дволопатеве.

Хоч бенетити відійшли давно, однак, за результатами досліджень, вони були родоначальниками квіткових рослин, а кордаїти започаткували існування своїх молодших побратимів – хвойних, які сьогодні репрезентують найбільшу групу Голонасінних і є найпоширенішими на планеті.

Ботанічна наука все розмаїття Голонасінних планети класифікувала за певними рангами (таксонами), тобто було наведено належний науковий порядок, інвентаризовано і точно визначено, яких і скільки представників ще маємо і якою є їхня перспектива на майбутнє, які з них навечно відійшли, яким загрожує вимирання, а яким потрібна державна допомога й охорона.

Нині найпоширенішими і найчисленнішими є хвойні, розквіт яких припадає на пізній карбон палеозою (близько 300 млн років тому). Їх об'єднують у 50 родів з 550 видами. Неоціненною є їхня роль в утворенні ландшафтів землі. Близько 95% лісів земної кулі складаються з самих хвойних або є мішаними.

Сучасні хвойні є могутніми деревами, деякі з них навіть гіганти – секвоя гігантська (мамонтове дерево) заввишки 100–130 м, діаметр стовбура – 10–11 м, може досягати віку 5 тисяч років.

У наших умовах гарно прижилися такі хвойні, як сосна, ялина, модрина. У Карпатах зростає відома могутня красуня смерека, на Прикарпатті (Княздів на Коломийщині) – тис ягідний (залізне дерево).

Родина сосни налічує понад 100 видів. У нас найкраще себе почуває сосна звичайна (*Pinus sylvestris*). Хто буває у нашому Малому Поліссі, той не перестає милуватися цими могутніми струнками деревами. Враження від соснового лісу залишається на все життя. Прийшла ця рослина до нас із крейдового періоду мезозою (160–180 млн років тому). За цей час багато разів змінювалось обличчя самої планети. Наступали і відступали льодовики, з'являлись і зникали моря, річки, піднімалися і опускались гори, змінювався клімат, зникало багато видів рослин, тварин, а наші хвойні (сосна і ялина) подолали час, «зачепилися» корінням за землю і дожили до наших днів, в тому числі й на Хмельниччині.

Сосна звичайна – унікальне дерево-аптека, перлина наших лісів. У соснових лісах будь-якого віку – надзвичайно чисте, ніби дистильована вода, повітря, напоєне смолистим ароматом. Особливо сильний аромат дає молода хвоя. В ній є багато ефірної олії, фітонцидів, які мають бактерицидні властивості й роблять повітря стерильним.

Поряд із сосною подільська земля є благодатною і для її родички – ялини звичайної. Це могутнє дерево 30–40 м заввишки, з граційною, неначе стан дівочий, пірамідальною кроною.

Рід Ялин налічує 45 видів, але найулюбленішою, найніжнішою і дорожчою є ялина звичайна, яку часто називають ялицею (*Picea excelsa* L.). Вона, як і сосна, виділяє велику кількість фітонцидів. У її корі нагромаджується смола, яку називають ялицевим бальзамом, з якого виготовляють цілий ряд ліків. А ще ялина – красиве декоративне дерево, особливо різні її форми з голубувато-сизою, зеленкувато-сизою хвоєю. Чарівно гарна вона в будь-яку пору року, особливо взимку на фоні білого снігу та в травні – у пору цвітіння.

Слід зазначити, що Голонасінні стали національною гордістю багатьох держав світу або деяких регіонів – зокрема кедр ліванський (*Cedrus libani* A. Rich.), модрина польська (*Larix polanica* Racib.), яка вже занесена до Червоної книги, сосна кедрова (*Pinus cembra* L.) або модрина сибірська (*Larix sibirica* Ledeb.), гінґо дволопатеве (*Ginkgo biloba* L.), секвоя гігантська (*Sequoia giganteum* (Lindl.) Buchholz.), смерека (*Picea abies* (L.) Karst.).

Зрештою, хвойні є обов'язковим компонентом для формування лісів. Їх можна порівняти з багаторічними травами чи просапними у польових сівоzmінах.

У побуті ялина асоціюється з новорічними святами. Десятки мільйонів молоденьких деревець щороку переселяються з лісу в оселі людей, школи, організації, підприємства, різні контори, міські майданчики, площі тощо. На перший погляд, ніби нічого поганого. Люди шанують звичаї, традиції наших предків. Діти радіють новорічним дійствам, пов'язаним з ялинкою. З ними пов'язані й канікули. Ніхто не хотів залишатись осторонь цієї традиції. Так непередбачено і з'явилася проблема ялинок. Скільки їх потрібно, щоб усіх задовольнити? Це – тисячі гектарів сосново-ялинового лісу, що практично неможливо реалізувати.

Проте погодьтеся, що природі, рослинам надто дорого обходяться швидкоплинні новорічні свята. Новорічна ніч промайнула, і вже наступного дня або через тиждень вчорашні красуні опиняються на смітниках. Можливо, не завадило б нам скористатися досвідом деяких європейських країн, зокрема Іспанії, де ялинки продають разом з корінням та землею у тарі. Свята пройшли, а рослини повертаються на своє попереднє місце – в природу, де продовжують рости, дарують красу, свіжість та оздоровлюють довкілля. Ще благородніше було б, вибравши місцинку, висадити чи у себе в обійсті, чи у дворі багатоповерхових будинків саджанці сосни або ялини та доглядати за ними до дорослого стану. Потім вже дорослі дерева належним чином причепурити і зустрічати чи Новий рік, чи Різдво, при цьому ялинка буде постійною, з року в рік красивішатиме і милуватиме око у вдячність за врятоване їй життя. До цього мають долучитися і дорослі, і діти з батьками. Тоді відпаде потреба в заготівлі зимових красунь кожною родиною. З іншого боку, такі дії дорослих матимуть виключно виховне і повчальне значення для дітей, школярів і навіть багатьох дорослих щодо ставлення до дарів природи. Адже кожна ялинка чи сосна –

жива рослина, а разом – це чудові хвойні бори, чисте повітря, здорове довкілля і наше з вами здоров'я.

Сучасні хвойні виборювали право на життя мільйони років. Ціною великих втрат дійшли до нашого часу, і раптом через невігластво фахівців і навіть науковців цих реліктів позбавляють права на існування. Але ж для наших умов сосна та ялина є найпродуктивнішими та найстійкішими завдяки тривалому природному добору. Прикладом є насадження сосни у зоні Малого Полісся Хмельниччини. Вона в цій зоні виступає лісоутворюючою породою (58,8%).

Ніхто не замислюється, скільки часу потрібно, щоб виросла така красуня? А де ж таку кількість взяти? Навіть за найпалкішого бажання працівників лісового господарства вони не в силах забезпечити попит, незважаючи на те, що нині це вже бізнес. Ось тут у силу вступає злочинне браконьєрство, чимало хотять на природних дарах заробити, користуючись нагодою. По-зłodійськи тягнуть з лісу його дари. І щоб бодай якось застерегти ліс від навали, захистити ніжні ялинки, починають підключатись різні державні служби: екоінспекції, органи міліції, патрульно-дорожня служба, лісова охорона, громадськість.

Крім хижацького вирубування, хвойні дуже потерпають від загазованості повітря вихлопними газами автотранспорту. Є ще один чинник, який несе загрозу хвойним, – масове збирання грибів. Хвойні – симбіотики. Живуть у співдружності з грибами. І раптом цивілізована людина ХХІ століття надто активно втручається у потаємне життя двох організмів – хвойних і грибів.

У природі в усьому має бути міра і виваженість, бо інакше порушимо гармонію зв'язку, яку вже ніхто не відновить. Останніми роками дедалі частіше можна почути про шкоду, яку нібито заподіюють хвойні, – під їхнім пологом зникає трав'яна рослинність. Але ж цей факт відомий давно. Тому людина мала б зважати на це в своїй практичній діяльності. Зокрема, непередуманим висаджуванням сосни та ялини завдано чимало шкоди незайманим і навіть заповідним степовим ділянкам Товтрового пасма та прибережним ділянкам деяких річок. Внаслідок цих посадок зник ряд цінних реліктових та рідкісних видів трав'янистих рослин. Цьому «допоміг» ще й плантажний плуг, який порушив цілісність дернового пласта трав'янистих рослин.

Зрізати дерево сьогодні не складно, а от виростити його – ціла проблема. Для цього потрібен не один рік. Тому ялинкове питання не втрачає актуальності та потребує вирішення на рівні держави.

Ми в смерті дерева чомусь шукаємо красу, радість і щастя. Такого не буває. Прийшов час садити, а не рубати.

Починаючи з 2005 року з 20 по 31 грудня щороку проходять акції «Збережемо ялинку», мета яких – захистити життя лісових красунь від злих посягань тих, хто хоче нажитися. Такі заходи мали б покласти край безжалісному знищенню цих ні в чому не винних створінь природи, які несуть красу і оздоровлення як планеті, так і усім нам.

На жаль, доводиться констатувати, що акція зі своїми благородними намірами останнім часом затьмарює себе формалізмом. Замість справи – паперові звіти. Замість дієвості стає ширмою, за яку спритники, шахраї,

браконьєри, прикриваючись нею, роблять свої чорні справи. Тут особлива роль має належати органам місцевого самоврядування та просвітницькій діяльності. Дії державних служб на місцях у взаєминах з природою мають стати прикладом та взірцем для широкого загалу населення. За це сама природа, не говорячи про нащадків, старицею відплатить людям.

Ось чому людство в час небувалого антропогенного тиску на природу має прозріти і зробити все залежне від нього, аби Голонасинні в ній зайняли гідну нішу в ім'я продовження життя.